International Journal of Research in Economics and Social Sciences(IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 12 Issue 12 December- 2022
ISSN: 2249-7382 | Impact Factor: 8.018|
(An open access scholarly, peer-reviewed, interdisciplinary, monthly, and fully refereed journal.)

रामायणे सामाजिकशैक्षिकतत्त्वानि

डॉ. सच्चिदानन्दमूर्तिः
सहायकाचार्यः, शिक्षाविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः

उपोद्घातः

संस्कृतवाङ्मये आदिकाव्यं भवति रामायणम्। महाकविना वाल्मीकिना रचितग्रन्थ: रामायणं सर्वेषु कालेषु महाद्रुमतया स्थास्यत्येव। अस्मिन् महाकाव्ये चतुर्विंशतिसहस्राणि श्लोकाः सप्तकाण्डेषु विभक्ताः सन्ति।

रामायणे आदिकविना चित्रितानां चरित्राणां महत्त्वं सामाजिकशैक्षिकमूल्यबोधाय विचारयितुं शक्यते। रामायणे सर्वविधविषया: उपस्थापिता:। सामाजिकमूल्यानि संवर्धनाय रामायणे चित्रितानि चरित्राणि एव प्रत्यक्ष उदाहरणानि भवन्ति । एवञ्च शैक्षिकसम्बद्धतत्त्वानि अपि प्रतिपादितानि।

सामाजिकतत्त्वानि

समाजशिक्षायै अस्याः गुरुत्वपूर्णभूमिका विद्यते। आधुनिककाले बहुविध शब्दजालं दृश्यते। यथा- सकलमानवसौभ्रातृत्वं, विश्वपौरसत्वं, मानव आत्मगौरवं, सामाजिकस्पृहा, मानवतावादः। परन्तु कुत्रापि सामाजिकजीवने एतान् न पालयन्ति जनाः। यदि पृच्छामः चेत् उत्तरं नैव भवति। परन्तु एतेषां प्रश्नानां समाधानं रामायणे द्रष्टुं शक्यते। उपरियुक्तविषयाः रामायणे दृक्गोचरा: भवन्ति।

"सन्मार्गमतिरिच्य कदापि न गन्तव्यम्" इति वार्ता प्रकाशयितुं वाल्मीकिना विभीषणचरित्रस्य उपस्थापनं कृतम्। कुमार्गगामिनः रावणं परित्यज्य सन्मार्गगामिन: रामचन्द्रस्य शरणागतोऽभवत्। अत्र सामाजिकान् उद्दिश्य कविः प्रकाशयति यत् **"गतेषु प्राणेषु अपि सन्मार्गात् मा प्रमदितव्यम्"** इति।

त्यागस्य चरमपराकाष्ठां प्रदर्श्य सुमित्रायाः चरित्रमुपस्थापयति महर्षिः। वनवासाय प्रस्तुतस्य ज्येष्ठभ्रातु: रामचन्द्रस्य अनुगमनाय दृढनिश्चय: लक्ष्मण: मातुः आशिषं यदा याचते तदा महनीया धर्मप्राणा सुमित्रा कनिष्ठभ्रातुः धर्मं तस्मै कथयति-

रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम्।
अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथा सुखम्।।

International Journal of Research in Economics and Social Sciences(IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 12 Issue 12 December- 2022
ISSN: 2249-7382 | Impact Factor: 8.018|
(An open access scholarly, peer-reviewed, interdisciplinary, monthly, and fully refereed journal.)

इयमेव महनीयभारतीयपरम्परा समाजसुरक्षायै अद्यापि नितरामावश्यकी। लक्ष्मण: रामचन्द्रस्य प्रियभ्राता, सखा तथा च सहचर: आसीत्। ज्येष्ठमातुः रामस्य कृते आत्मानं पूर्णतया समर्पितवान्। विश्वामित्रस्य यज्ञरक्षात् प्रारभ्य सरयूकूले विसर्जनं यावत् शरीरे आत्मवत् अतिष्ठत्। लक्ष्मण: आदर्शभ्राता आसीत्। स रामे पितृत्वं सीतायां च मातृत्वं दृष्टवान्। यथा रामे अचलाभक्ति: तथा सीतायामपि। वनवासकाले सीताया: पदवन्दनमेव लक्ष्मणस्य मुख्यं कार्यमभवत्। सुग्रीवः यदा सीतायाः अलङ्कारान् रामाय प्रायच्छत् तदा तु रामचन्द्र: अलङ्काराणां ज्ञानाय लक्ष्मणस्य समीपे अस्थापयत्। तदा लक्ष्मण: नूपुरमतिरिच्य नान्यान् ज्ञातुं पारयामीति उक्तवान्। यथा-

नाहं जानामि केयूरं नाहं जानामि कुण्डलम्।
नूपुरे त्वेव जानामि नित्यं पादाभिवन्दनात्।।

रामलक्ष्मणयोः प्रीतिविषये अशोकवने हनुमन्तं सीता अवदत्। भगवान् रामचन्द्रः मत् लक्ष्मणमधिकं प्रीणातीति यथा-

मत्तः प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः।।

भ्रातृप्रीते: चरमं निदर्शनं रामलक्ष्मणयोः प्रेमभावः। युद्धक्षेत्रे लक्ष्मणस्य विषये रामः

एवं अवदत्।

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः।
तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः।।

भगवत: रामचन्द्रस्य पूजनकाले सीतालक्ष्मणभ्यां सह हनुमत: पूजनमेकस्मिन्नेव पीठे क्रियते। तत्रायं निष्कर्षः यत् भ्राता, प्रिया, मित्रं च एकस्य सफलपुरुषस्य सामाजिकजीवने उत्कर्षकारिणः भवन्ति।

यद्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत्।
नाहं तत् प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान्विषकृतानिवा।।

अनेन श्लोकेन अधुनातन राजकीयनेतृणां कृते सुष्ठु उपदेश: दीयते। इदानीम् आधुनिकजना: लक्ष्यप्राप्तिः न भवति चेत्, निराश: भूत्वा आत्मदाहार्थं प्रयास: कुर्वन्ति। परन्तु रामायणं एवं न कथयति। यथा-

‘विनाशो बहवो दोषा जीवन् प्राप्नोति भद्रकम्’।

International Journal of Research in Economics and Social Sciences(IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 12 Issue 12 December- 2022
ISSN: 2249-7382 | Impact Factor: 8.018|
(An open access scholarly, peer-reviewed, interdisciplinary, monthly, and fully refereed journal.)

आधुनिकसमाजे देशभक्तिभावना जनेषु निद्रावस्थायां वर्तते। देशभक्तिभावनां जागरितुं रामायणे मार्जितमार्गदर्शनं विहितम्। यथा-

“अपि स्वर्णमयी लङ्कान मे रोचते लक्ष्मण।
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसि”।।

शैक्षिकतत्त्वानि-

रामायणं शैक्षिकतत्त्वानाम् आधारभूतग्रन्थः भवति। रामायणे बहूनि शैक्षिकतत्त्वानि दृश्यन्ते।

गुरो: महत्त्वम्-

अद्य प्राप्ता तपसद्धिस्तव संदर्शनान्मया।
अद्य मे सफलं तप्तं गुरवश्च सुपूजिताः।।

अस्मिन् श्लोके गुरो: महत्त्वं द्रष्टुं शक्यते।

गुरुशिष्यसम्बन्धः-

रामायणे बालकाण्डे वसिष्ठमहर्षिणा योगवासिष्ठम् इत्यादि ग्रन्थाः सैद्धान्तिकरूपेण पाठिताः। यद् रामेण अधीतं तत् विश्वामित्रेण प्रयोगं कृतम्। गुरो: वचनानुसारेण सीतास्वयंवरे धनुर्भङ्गं कृत्वा सीतां परिणीतवान्। गुरुशिष्यसम्बन्धः दृढः आसीत् इति वक्तुं श क्नुमः। लङ्कायां छद्मवेशं स्वीकृत्य भ्रमणकाले हनुमान् बहुषु स्थानेषु वेदपाठं श्रुतवान्। लङ्काधिपतिः रावण: सकलशास्त्रेषु पण्डितः आसीत्। स्वीकृतेन एव सीतायाः सविधे स्वाभिमतं प्राकटयत् इति हनुमतः वाक्यात् ज्ञायते।

उद्देश्यानि-

शिक्षणोद्देश्येषु अन्यतमं उद्देश्यं भवति चारि त्रिकविकास:। रामचरित्रपठनेन चारित्रिकविकासः स्पष्टं अवगम्यते। रामायणे चित्रितानि चरि त्रानि सर्वाण्यपि चारित्र्यकविकासभूतानि भवन्ति।

पाठ्यक्रमः-

नानृग्वेद विनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः।
नासामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम्।।

International Journal of Research in Economics and Social Sciences(IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 12 Issue 12 December- 2022
ISSN: 2249-7382 | Impact Factor: 8.018|
(An open access scholarly, peer-reviewed, interdisciplinary, monthly, and fully refereed journal.)

य: सम्पूर्णं ऋग्वेदं, यजुर्वेदं, सामवेदान् न जानाति सः एवं पाण्डित्यपूर्णं वाक्यं वक्तुं न शक्नोति अर्थात् हनुमान् सर्ववेदज्ञः इत्यर्थः। अस्मान् किं ज्ञायतेत्युक्तौ तदानीन्तनकाले पाठ्यक्रमस्य गभीरतां ज्ञातुं शक्नुमः।

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्।
बहुव्याहरताऽनेन न किञ्चिदपशब्दितम्।।

अर्थात् हनुमान् सम्पूर्णव्याकरणं बहुवारं पठितवान्। अतएव सः एतावत्कालपर्य न्तं बहु किमपि उक्तवान् परन्तु न एकस्यापि अपशब्दस्य प्रयोगं कृतवान् इति रामः कथयति। अस्मात् किं ज्ञायते अनेन हनुमता व्याकरणशास्त्रं सम्यक् अधीतम् इति।

पुन: रामचन्द्र: चित्रकूटपर्वते पर्णशालानिर्माणानन्तरं वास्तुशमनविषये सम्यक् विवेचितवान् अस्मात् राम: सर्वशास्त्रेषु निष्णाता इति तस्य शकुनशास्त्रज्ञान-वास्तुशास्त्रज्ञानाभ्यां प्रतीयते। पुन: सीता विषये हनुमान् वानरैः साकम् इत्थं ब्रवीति यथा-प्रतिपत्तिथौ विद्याध्ययनं क्रियते चेत् सा विद्या यथा कृषा भवति तथैव सीताऽपि भासते।

सम्प्रेषणोपागम:-

न मुखे नेत्रयोश्चापि ललाटे च भ्रुवेस्तथा।
अन्येष्वपि च सर्वेषु दोष: संविदित: क्वचित्।।

अर्थात् हनुमान् एतावत्कालपर्यन्तं बहु किमपि भाषितवान् परन्तु अस्य न कस्मिश्चित् अङ्गे न कश्चन दोषः दृष्टः इति। अत: हनुमान् शिक्षाशास्त्रं सम्यक् जानातीत्यर्थः। अतः किं ज्ञायते **“सम्प्रेषणकौशलं”** कथं भवेदिति ज्ञातुं शक्नुमः।

भाषणकौशलम्-

अविस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमव्ययम्।
उर: स्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम्।

अस्मिन् श्लोके वाक्यकौशलस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्। वाक्यकौशलम् कथमिति ज्ञातुं शक्नुमः। हनुमान् यद् यद् वाक्यं प्रयुक्तवान् तत् वाक्यं बहुविस्तरं नास्ति सन्देहरहितं वर्तते। बहुद्रुतम् अपि न उच्चारितं किञ्च श्रोतॄणां व्यथादायकं नास्ति, अपि च मध्यमस्वरेण प्रयुक्तं वर्तते इति। अनेन भाषणकौशलोपायान् ज्ञातुं शक्नुमः। अस्मात् **“भाषणकौशलज्ञानमा”** सादयितुं शक्यते।

अनया चित्रया वाचा विस्थानव्यञ्जनस्थया।

International Journal of Research in Economics and Social Sciences(IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 12 Issue 12 December- 2022
ISSN: 2249-7382 | Impact Factor: 8.018|
(An open access scholarly, peer-reviewed, interdisciplinary, monthly, and fully refereed journal.)

कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि।।

अस्मिन् श्लोके वा क्कौशलस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्। वाक्कौशलं कथमिति ज्ञातुंसा वाक् वक्षः कण्ठशिरसु त्रिषु स्थानेषु उच्चारिता, तस्मात् सा वाक् आश्चर्यजनिका वर्तते, असिंधृत्वा मारयितुं प्रवृत्तं शत्रुं प्रति एवं विधा वाक् प्रयुज्यते चेत् स शत्रुः अपि सन्तुष्टः भवति इति।

उपसंहार:-

रामायणे क्वचिद् दर्शनानां, क्वचिद् उपनिषदाम्, क्वचिद् स्मृतीनां, क्वचिद् विज्ञानस्य, क्वचिद् शैक्षिकमनोविज्ञानस्य तत्सम्बद्धा उपयोगिनो विषया: उपलभ्यन्ते। अतएव रामायणं लोकप्रियत्वम् आवहितम्।

यावत् स्थाष्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले।
तावद् रामायण कथा लोकेषु प्रचरिष्यति।।

इति दिक्।